

Mövzu 29. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1930-40-Cİ İLLƏRDƏ

PLAN

- 1. Sosial-siyasi vəziyyət**
- 2. Cənubi Azərbaycan müharibə edən dövlətlərin planlarındı.**
- 3. SSRİ və onun müttəfiqlərinin İrana müdaxiləsi**
- 4. Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkətin qələbəsi**
- 5. S,C,Pişəvərinin başçılığı ilə milli hökumətin qurulması və fəaliyyəti**
- 6. Milli hökumətin süqutu**
- 7.**

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə milli-demokratik hərəkət qan içində boğulanda bir qədər sonra İranda Qacarlar sülaləsinə son qoyuldu. 1921-ci il fevralın 21-də gənc zabıt Rza xan rusların yardımını ilə dövlət çevrilişi etdi. Sovet Rusiyası ilə fevralın 26-da müqavilə imzalandı. İranda mövqelərini itirmək istəməyən Böyük Britaniya baş nazir Rza xanın şəhliq taxtına oturmasına yardım etdi. 1925-ci ilin dekabr ayından Pəzləvilər sülaləsi İranda hakimiyyəti ələ keçirmiş oldu(1925-1979). Bu səltənətin özülünün farsçılıq ideologifası və antiazərbaycan siyasəti təşkil edirdi. İndiyə qədər ikinci paytaxt şəhəri olan Təbriz əvvəlki mövqeyini itirərək adi şəhərlərdən birinə çevrilmişdi. Rza şahın diktaturası dövründə (1925-1941) Cənubi Azərbaycanın mədəni-təsərrüfat həyatına heç bir diqqət yetirilmirdi.

1938-ci ildə keçirilən ərazi-inzibati islahata görə İran 10 oстана bölündü. Şimali-şərqi Azərbaycan mərkəzi Təbriz olmaqla üçüncü oстана Qərbi Azərbaycan mərkəzi Urmiya olmaqla dördüncü ostanın tərkibinə daxil edilmişdi. Bu ostanlar Marağa, Sərab, Ərdəbil, Xalxal, Əhər, Maku, Xoy, Mehabad, Soucbulaq, Miyanə və digər əraziləri əhatə edirdi. Yeni inzibati bölgü nəticəsində əhalisi bütövlükdə azərbaycanlılardan ibarət olan Zəncan, Qəzvin, eləcə də onların əksəriyyət təşkil etdiyi Həmədan Azərbaycan hüdudlarından kənarda qaldı. Bu islahatın həyata keçirilməsində məqsəd azərbaycanlıların tarixən əormalaşmış milli, etnik, inzibati mədəni birliyinə son qoymaq idi. Digər tərəfdən bu inzibati bölgü Cənubi Azərbaycanın ərazisi, əhalisi haqqında düzgün rəsmi məlumatın əldə olunmasına çətinlik yaradırdı.

30-cu illərin sonu üçün Cənubi Azərbaycanın 170-230 min kv. km. Civarında əraziyə malik olması haqqında müxtəlif məlumatlar vardı. 3,2-4,5 mln göstərilən əhalinin sayı

haqqında məlumat daha səhihdir. 1937-1938-ci illərdə Şimali Azərbaycandan 50 min nəfər Cənuba köhnə İran təbəələri kimi sürgün edilmişdi.

Cənubi Azərbaycanın təsərrüfatının əsasını ənənəvi olaraq əkinçilik və heyvandarlıq təşkil edirdi. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində burada 1 mln ton taxıl, 256 min ton çəltik, 24 mln ton noxud, 135 min sentner pambıq yığılırdı.

Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla İranın strateji əhəmiyyətini nəzərə alan faşist Almaniya İran körfəzi və Hind okeanına çıxmağı da planlaşdırmışdı. 1939-cu il sentyabrın 4-də İran öz neytrallığını bəyan etsə də Almaniya ilə əməkdaşlıqdan imtina etməmişdi. İranın 50-yə qədər müəssisəsində çalışan alman firmalarının nümayəndələri əslində əks-kəşfiyyatla məşğul olurdular. SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlayandan əonra mülki geyimli alman zabitlərinin Ərzurum yolu ilə İrana keçməsi də müşahidə olunmuşdu.

Yugoslaviya ilə Yunanıstanın işğalından sonra İranda Almaniyanın köməyi ilə öz ərazi iddialarını təmin etmək arzusu yenidən doğmuşdu. Bakıda yeni konsulluq açmaq üçün şəhadətnamə almaq məqsədilə İran səfirliyinin 17 may 1940-cı il tarixli notasında Azərbaycan SSR «Qafqaz Azərbaycanı», Bakı isə «Bad Kubə» kimi göstərilmişdi. Bütün bunlar sovet rəhbərliyində narahatlıq doğurmayı bilməzdi. SSRİ hələ 1939-cu ilin payızından başlayaraq Cənubi Azərbaycanla bağlı hərbi-siyasi, strateji məlumatları toplamağa başlamışdı.

Sovet Azərbaycanından deportasiya edilən 50 min İran təbəəsinin içərisində SSRİ xüsusi xidmət orqanlarında çalışan adamlar da var idi. Sovet kəşfiyyatı Cənubi Azərbaycanın bütün sənaye obyektləri haqqında məlumat hazırlamışdı.

1941-ci ilin mart ayında M.C.Bağırovun Stalinə göndərdiyi 35 səhifəlik «Cənubi Azərbaycan haqqında qısa arayışda» yazırdı ki, İranın Şah hökuməti Azərbaycan xalqının Sovet Azərbaycanına qovuşmaq istəyini bildiyindən hər gün polis rejimini və cəza tədbirlərini gücləndirir. Bu isə sovet hərbi kontingentinin İrana yeridilməsi zərurətini doğururdu. Cənubi Azərbaycana göndəriləcək sovet Azərbaycanı nümayəndəliyinə görkəmli dövlət xadimi Əziz Əliyev başçı təyin edilmişdi.

İyunun 22-də alman-faşist qoşunlarının SSRİ-yə hücumu Zaqafqaziyadakı 37-ci ordunun Cənubi Azərbaycana daxil olması üçün şərait yaratdı. Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri A.İden İranın Londondakı nümayəndəsindən almanların oradakı şübhəli fəaliyyətinə son qoyulmasını tələb etdi. İngiltərə nə Almaniyanın, nə də SSRİ-nin İrana girməsini istəmirdi. Buna baxmayaraq, 1921-ci il sovet-iran müqaviləsinin VI maddəsini

əsas tutan SSRİ 1941-ci il avqustun 28-də İran ordusunun müqaviməti rəsmən dayandırıldı. Sovet qoşunları Cənubi Azərbaycan, Gilan, Mazandaran və Xorasanı tutdu.

Ermənistandan olan çekist qrupunun rəhbəri Gözəlyanın fikrinə görə, bu ərazilər Ermənistanla Azərbaycan arasında təsir dairəsinə bölünməli, Təbriz isə Ermənistanın dövlət orqanlarına tabe edilməli idi. Bu məlumatı alan M.C.Bağırov Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiya kimi Cənubi Azərbaycanın da SSRİ-yə birləşdirilməsinə ümid bəsləyirdi. «Əziz Əliyev missiyasının» tezliklə Təbrizə göndərilməsi üçün Moskvadan icazə də alındı.

Müttəfiq qoşunlarının Tehranın astanasında olduğu dövrdə sentyabrın 16-da baş nazir Foruği taxt-tacdan əl çəkmək barədə tələbi Rza şahı təqdim etdi. O, oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvinin xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Sentyabrın 17-də sovet qoşunu, ertəsi gün isə ingilis hərbi hissələri Tehrana daxil oldu.

Sentyabrın 21-də tacqoyma mərasimi keçirildi və Foruqinin yeni hökuməti təşkil edildi. Fəhim Azərbaycana vali təyin edildi. Bu zaman Əziz Əliyevin təbliğat və təşviqat qrupu artıq Təbrizdə idi. Bu missiyanın geniş fəaliyyəti nəticəsində erməni təxribatları və şahsevənlərin vəziyyəti gərginləşdirmək cəhdlərinin qarşısı alındı, almanlarla ticarət dayandırıldı və bank hesabları bağlandı. Azərbaycan dilində «Vətən Yolunda» adlı qəzet nəşr olunmağa başlandı. Oktyabrın 6-da sovet həkimlərinin görüşü təşkil olundu. Noyabrın 7-si ərəfəsində belə sayıya yayıldı ki, guya Cənubi Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulacaqdır. Daxili işlər naziri Cahanbani əks təbliğat aparmaq məqsədilə bir ay Təbrizdə qaldı.

Cənubi Azərbaycandakı vəziyyət haqqında Tehran, London, Moskva, Ankara qəzetləri tez-tez yazılar verirdi. Yaranmış şəraitdən narahatlıq keçirən İran hökuməti Əhməd Kəsrəvini Təbrizə qəzet çıxarmağa göndərir ki, azərbaycanlıların «türk olmadığını» onlara başa salsın. Belə olduqda cənubluların şimala səfəri təşkil edildi. Noyabrın 18-də Şahsevən tayfa başçıları, 20-də Təbriz ziyalılarının nümayəndələri, 27-də kürd tayfa başçıları Bakıya gəldilər. Onları qəbul edən M.C.Bağırov bildirdi ki, bizim istədiyimiz odur ki, Azərbaycan xalqının hüququnu öz ixtiyarına versinlər.

1941-ci ilin sonunda sovet-alman cəbhəsində vəziyyətin ağırlaşması Cənubi Azərbaycan məsələsini arxa plana keçirdi. Dekabr ayında Əziz Əliyev Bakıya çağırıldı. Sovet səfirliyini əsasən erməni-daşnak əməkdaşları onun əleyhinə material toplamağa başladılar. Şimali Azərbaycandan göndərilmiş siyasi işçiləri Cənubdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə İran xüsusi xidmət orqanları 1942-ci ilin ilk günlərində «sərtibzadə qiyamdan»

istifadə etdilər. Sərtibzadə vaxtilə sovet Azərbaycanından deportasiya edilmiş Ağayev və Rəsulovla birlikdə sərhəd bölgələrdə-Qaradağda, Culfada, Mərənddə və s. yerlərdə sovet hakimiyyəti qurmaq üçün «partizan dəstələri»nin ləğv edilməsi barədə göstəriş verdi. Ə. Əliyev bir qrup siyasi işçi ilə Mərəndə getdi və tezliklə dinc yolla silahlı dəstələr zərərsizləşdirildi. Belə ki, İran hökuməti bu hadisədən Azərbaycana qoşun yeritmək üçün istifadə etmək istəyir.

29 yanvar 1941-ci ildə Tehrandə SSRİ, Böyük Britaniya və İran arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı. May ayında Moskvanın təzyiqi ilə Ə.Əliyev və digər siyasi işçilər geri çağrıldı. Mirzə Əli xan Soheylinin yeni hökumət kabineti Təbriz, Zəncan və Qəzvinə sərt tədbirlərə əl atdı. Alman təyyarələri Cənubi Azərbaycana antisovet vərəqələri yaymağa başladı.

May ayında İran-İngilis maliyyə sazişi imzalandı. Ayın 3-də ABŞ lend lizi İrana aid etdi. Qərblə yaxınlaşma İranın Yaponiya ilə diplomatik əlaqələrini kəsməsi ilə nəticələndi. Bu isə bəzi siyasi dairələrin narazılığına, nəticədə isə Söheyli hökumətinin istefasına səbəb oldu. Avqustun 9-da Qəvam əs Səltənəyeni hökumət kabinəsini təşkil etdi. O, hələ 1921-22-ci illərdə hökumət başçısı olduğu zaman Şimal neftin amerikalara vermək barədə danışıqlar aparmışdı. Qəvam əs-Səltənətin amerikanyönlü siyasəti və kommunizmə düşmən münasibəti Moskvanı narahat etməyə bilməzdi. Aydın oldu ki, siyasi işçilərin cənubdan geri çağrılması səhv addım idi.

1943-cü ilin əvvəllərində əsasən ermənilərin apardığı faşistpərəst təbliğat İranda vəziyyəti gərginləşdirdi və Əhməd Qəvvam hökumətinin böhranı ilə nəticələndi. Fevralın 7-də onu istefaya göndərdilər və on gün sonra Mirzə Əli xan Söheyli yeni hökumət qurdu. Xarici işlər naziri Səid Nuri Təbrizdən diplomatik nümayəndələrin fəaliyyətinin canlanmasında maraqlı idi.

SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi komissarlığı ingilislərin Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənməsindən narahatlıq keçirirdi. Belə ki, Təbrizdəki Britaniya baş konsulluğu antisovet təbliğat aparırdı. Digər tərəfdən burada Amerika xəstəxanası, kilsəsi missioner cəmiyyəti də fəaliyyət göstərirdi. Türkiyə baş konsulluğu da millətçi Cəmiyyət yaratmağa cəhd edirdi.

Müttəfiqlərin təzyiqi nəticəsində İran 1943-cü il sentyabrın 9-da Almaniyaya müharibə elan etdi. Ayın 13-də isə Millətlər Cəmiyyətinin Bəyannaməsini imzaladı. ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ-nin dövlət başçılarının Tehran konfransında «İran haqqında üç

dövlətin Bəyannaməsi»ni imzalaması Stalin və Molotovun şah və baş nazirlə görüşməsi İranın ərazi bütövlüyünə təminat verilməsi Şah hökumətinin mövqelərini xeyli möhkəmləndirdi.

1944-cü ildə sovet ərazisinin alman faşistlərindən təmizlənməsi SSRİ-nin Cənubi Azərbaycanda siyasətini dəyişdirməyə səbəb oldu. Azneftin geoloji axtarış idarəsinin mütəxəssisləri Tehrana göndərildi. Məlum oldu ki, Cənubi Azərbaycan, Gilan, Mazandaran, Astrabad, Şimali Xorasanda kifayət qədər neft-qaz yataqları var.

İran hökuməti də öz növbəsində Cənubi Azərbaycana 5200 nəfərlik ordu və jandarm qüvvələri yeritmişdi. Lakin sovetlərin müharibədə qalibiyyətli döyüşləri burada onun nüfuzunu artırmışdı. İran məclisinə seçkilər başa çatdı, soheyli hökuməti Məhəmməd Səid Marağayi hökuməti ilə əvəz olundu. Təbii ki, bu hadisələr Cənubi Azərbaycandakı vəziyyətə təsir göstərməyə bilməzdi. Azərbaycandakı partiya və cəmiyyətlərin fəaliyyəti genişləndi, 21 deputat yeri uğrunda gərgin mübarizə başlandı. 1944-cü ilin ortalarında Xalq Partiyasının Təbriz vilayət komitəsi yenidən təşkil olundu.

1943-cü ildə 23 illik mühacirətdən geri dönmən Seyid Ziyanın başçılığı ilə Tehrandə yaranmış «Vətən» partiyası Tudə Partiyasına qarşı kəskin mübarizə aparırdı. Bundan başqa «Qanuni Demokratik Azərbaycan», «İttihadi Kərkəran», «Antifaşistlər komitəsi», «SSRİ dostları cəmiyyəti», «Azadaqan», «İttihadi-İslam» və s. partiya və cəmiyyətlər var idi.